

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ ENSTİTÜSÜ — KUNSTHISTORISCHES INSTITUT

SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI

IV

KUNSTHISTORISCHE FORSCHUNGEN

ŞERARE YETKİN

**BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI ALP ARSLAN'A
HEDİYE EDİLEN GÜMÜŞ TEPSİ**

Ayrı baskı — Sonderdruck
İstanbul 1971

No: 26207

No: 26204

Metin çizimine
E. Sultan
olacaktır

Serare

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANI ALP ARSLAN'A HEDİYE EDİLEN GÜMÜŞ TEPSİ

Serare YETKİN

Sultan Alp Arslan zamanından kalmış kitabeli, tarihi ve ustası belli en önemli eser şüphesiz, bugün Boston'da Museum of Fine Arts'da muhafaza edilen gümüş tepsidir. Bu pek önemli eserin bulunmasının yankıları da çok büyük olmuş ve geniş bir inceleme konusu olarak yayınlanmıştır⁽¹⁾. Eser, iyi cins bir gümüşten yapılmış olup, yüksek kenarlı ve 43.2 cm çapında geniş bir tepsidir. (Resim 1). Gümüş tepsinin değeri, hem tarihî hemde Sanat Tarihî yönünden incelenirse büsbütün artmaktadır. Sultan Alp Arslan'a aid olduğu bilinen, bugüne kadar elimizde kalan tek eser olması bakımından tarihî önemi pek büyüktür. Bu önem, tepsinin tam ortasında ve geniş kenarı çevreleyen bordürde okunan, gayet iri ve ihtişamlı bir kufî yazı ile yazılmış kitabenin muhtevasında belirir (Resim 2). Tepsinin ortasında zarif bir kufî yazı ile as-Sultân Adudud'din olarak sultanın ünvanı ve lâkabı ya-

- 1) A.U. Pope, A Seljuk silver salver, *Burlington Magazine*, LXIII (1933), s. 223-24.; Wiet, A Seljuk silver salver, II, *Burlington Magazine*, LXIII (1933), s. 229.; H.J. Plenderleith, Scientific examination of an eleventh century Persian salver, *The Museums Journal*, XXXIII (1933), s. 280-84.; A.K. Coomaraswamy, An eleventh-century silver salver from Persia, *Bulletin of the Museum of Fine Arts*, XXXII, (1934), s. 56-58.; W.G. Dooley, Priceless treasure of early Persian art comes to Boston, *Boston Evening Transcript*, Boston, August 4, 1934.; *The Museums News*, Washington, D.C. October I, 1934, s. 2.; A.U. Pope, A great find: Alp Arslan's silver salver, *The Illustrated London News*, February 23, 1935, s. 311.; H.J. Plenderleith, The re-engraving of old silver, *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology*, IV (1935) s. 72-73.; A.U. Pope, Foliate patterns on the Alp Arslan salver, *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology*, IV (1935) s. 74-78.; R. Harari, Metalwork after the early Islamic period, *A survey of Bersian Art*, III, London-New York 1939, s. 2500-01.

zıdır. Ayrıca tepsinin iç kenarında H. 459 (1066/67) tarihinde Sultan Alp Arslan'ın nikâhli karısı tarafından, Hasan el Kâşânî adında bir ustaya ısmarlanarak yaptırıldığı ve Sultana hediye edildiği yazılıdır⁽²⁾. Ayrıca sultanın lâkabı Adudu'd devle de kitabede belirtilmiştir. 2. Satırın sonundaki ال kelimesi 3. satırın مان harfleri ile ilgili olmalıdır. Kelimeyi zaman diye okusak dahî mana tutmuyor. 3. Satırdaki قبله اهل العظمه den maksat nedir anlaşılamamaktadır. 4. satırın sonu olsa gerek. Anlaşılan resim tam çekişmemiştir. Tepsi Kûfî yazının kaideleri kırılarak yazıldığı için okunmakta zorluk çekiliyor. Bununla beraber genel olarak mana anlaşılmalıdır.

بما للعطاء الاعلا لسultan المعظم الب ارسلان ادام الله ملكه امدد له ملكه
ال زمان قبله اهل العظمه صنعه حسن الكاشانى فى تسعة وخمسين واربعما ...

Resimden okunabildiği kadar ibarenin manası şöyledir : Bu (tepsi) Allah devletini ve saltanatını uzun etsin, büyük Sultan Alp Arslan'a hediye edildi. (Bu tepsi) 459 da Hasan el-Kâşânî tarafından yapıldı.

Karısı tarafından Sultan Alp Arslan'a hediye edildiğini bildiren kısım resimdeki kitabede çıkmamıştır. Tepsinin süslenmesi bu kitabeyi en iyi şekilde ortaya koyacak bir kompozisyon düzeni ile sağlanmıştır (Resim 3). Tepsinin tam ortasındaki dikdörtgen kısımdaki kitabe, beş tane, iç içe dairevî çifte kıvrımlar yapan kıvrık dal sistemi üzerine yerleştirilmiştir. Bu kıvrık dallara bağlı gayet zarif kıvrımlı, dilimli palmet ve rûmillerle ince bir zemin dolgusu elde edilmiştir. Kitabeyi taşıyan dikdörtgen saha, iki tarafından, ikişer zarif rûminin karşılıklı gelmesi ile ortaya çıkmış iri birer palmetle taçlanmıştır. İçlerine daha küçük bir palmet ve çifte rûmî, dolgu motifi olarak yerleştirilmiştir. Levhayı çevreleyen şerit, alt ve üst kenarların tam ortasında birer düğümle, bir kenarı dairevî birer levhaya bağlanır. Dairevî kenarların ortadan aynı şekilde birer iri palmetle taçlandığı görülür. Üstteki levhanın içinde uzun boyunlarını arkaya çevirerek başlarını yukarı kaldırmış bir çift su kuşu (yabanî ördek) karşılıklı yerleştirilmiştir. Su kuşlarının çok canlı ve hareketli bir görünümü vardır. Vücutlarındaki tüyler ve kanatları dekoratif çizgilerle kuvvetle belirtilmiş ve kuş-

2) Kitabe ilk defa S. Flury tarafından incelenmiştir. Sayın Doçent Dr. Ali Alpaslan kitabenin resimdeki kadarını okumak lutfunda bulunduğu için kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

lara, zemini dolduran aynı şekildeki kıvrık dal sistemi üzerinde adetâ bir hacim kazandırılmıştır. Kıvrık dal sistemi orta eksenle belirtilen keskin bir simetriye göre zemini dolgulamıştır. Kuşların karşılıklı yerleştirilişi bu simetriyi kuvvetlendirmektedir. Alttaki levha da aynı şekilde tezyin edilmiştir. Fakat bu levhada farklı olarak kuşlar yerine, başlarını arkaya çevirmiş iki dağ keçisi yer almıştır. Keçiler birer ön ayaklarını arma figürlerinde olduğu gibi kaldırmışlardır. Yukarı kıvrılmış kuyrukları bir yarım palmetle sonuçlanmıştır. Kanatları ise iri bir rûmî şeklindedir. Bu görünümüleri ile efsânevî bir hayvan niteliği kazanmışlardır. Vücuttaki adale kıvrımları çiziklerle belirtilmiştir. Bilhassa gözlerin çizilişi figürlere gayet canlı bir görünüş katmıştır. Bütünü ile tepsinin ortasındaki bu süslemede, tepsinin yuvarlak formunu en iyi şekilde değerlendiren dairevî bir kompozisyonun başarılı düzeni görülür. Tepsinin kenarındaki yazı frizi, gene aynı şekilde zengin bir nebatî kıvrım sistemi üzerine yerleştirilmiştir. Tepsinin iç kenarı sadece bu zarif kitabe ile çevrelenmiştir. Kitabeyi veren iri kufî harflerde çifte kontur kullanılmıştır. Zemindeki kıvrık dal sistemi üzerinde harflerin keskinlikle belirmesi için sanatkâr bu hususa bilhassa dikkat etmiştir. Aynı şekilde, hayvan figürleri de kıvrık dallar üzerinde daha derin oyulmuş konturları ile kuvvetle belirtilmişlerdir. Ayrıca zemindeki bütün boşluklar balık pulu şeklinde ince ince çizikleterek doldurulmuştur. Tepsi 11. yüzyıl için ileri bir teknik, motif ve kompozisyon anlayışına sahip bir usta tarafından yapılmış görülmektedir. Bu niteliklerinden dolayı da sahte olacağı şüphesini uyandırmıştır³⁾. Fakat tepsi üzerinde yapılan incelemeler, gerek teknik gerekse süsleme yönünden bu çok önemli eserin yapıldığı devir içindeki yerini tayin etmiştir. Gümüş tepsi ilk bakışta çok ince bir işçilik göstermekle beraber, bazı konturların titrek ve düzgün olmadığı fark edilmektedir. Kitabede ismi belirtilen Hasan isimli usta muhakkak ki Keşan'ın en meşhur maden işleri yapan ustası idi. Bu ustanın başka eserlerini bilmiyoruz. Fakat devri için çok ince bir işçilik gösteren bu eseri büyük Selçuklu sultanı için yaparak adını ebedileştirmiştir.

Sultan Alp Arslan'a bu eseri hediye eden nikâhlı karısının ise tarihî

3) A.K. Coomaraswamy, adı geçen eserinde tepside görülen süslemelerin 13-14. yüzyıldan evvel görülmediğine işaret eder. Buna karşılık H.J. Plenderleith, adı geçen yazısında, eski bir gümüş eserle yeni bir gümüş eserin fiziki ve kimyevî analizlerle ayırt edilebileceğini belirtir. A.U. Pope ise, adı geçen makalelerinde çok daha eski tarihli eserlerden örnekler vererek tepsinin Alp Arslan devrinde yapılmış olacağını açıklar.

kaynaklara göre Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın kızı olup, Gazne sultanı Mesud bin Mahmud'un ölümlüyle dul kalmış olan ve daha sonra Sultan Alp Arslan'la evlenmiş olan Hâtun olması kuvvetle mümkündür. Sultan bu Hâtun'la daha Merv'de iken evlenmiş, daha sonra Belh'e göndermiştir⁽⁴⁾.

Eserin tezyinî yönden incelenmesi tarihlendirmeyi daha da sağlamlaştırmaktadır. Zeminde görülen kıvrık dal sistemi ve nebatî dolgular 13-14. yüzyıl Keşan çini ve keramiklerinde de rastlanan bir dolgu şeklidir. Ancak bu nebatî şekiller çok daha erken tarihli eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Samarra keramiklerinde de böyle dilimli yapraklara rastlanır. Ayrıca Suriye'de küçük bir şehir olan Balis'te yapılan kazılar sırasında çıkarılan evlerin stuko süslemelerinde tepsidekine çok benzeyen yaprak şekilleri bulunmuştur. H. 465 (1072) tarihi verilen bu yapıların süslemelerinde aynı şekillerin görülmesi bilhassa önemlidir. Çünkü Sultan Alp Arslan'ın kızlarından biri Balis şehrinde oturmuştu⁽⁵⁾. Bu, tepsinin Alp Arslan devrine tarihlenmesini temelliyen önemli bir delildir.

Tepsinin Sultan Alp Arslan devrine tarihlendirilmesini sağlayan bir husus da kitabedeki Kûfî harflerin karakteridir. Bu yazının şekli ve istifi 11. yüzyıl özelliğini kuvvetle verir. Gazneliler'in Tus valisi Arslan Cazip'in Sengbest'deki türbesinde aynı karakterde Kûfî kitabeye renkli kalem işi olarak rastlıyoruz (Resim 4). Kazvin'de Mescid-i Cuma'nın stukodan H. 507-509 (1113-1116) tarih kitabesi ise gerek yazı gerekse zemindeki nebatî dolguları ile bu benzerliğin birçok ortak şekillerini verir (Resim 5). 11-12. yüzyıldan kalan kitap süslemelerinde aynı nebatî zemin dolgusunu veren yazı şekilleri vardır (Resim 6).⁽⁶⁾

Sultan Alp Arslan zamanından kaldığı bilinen çok önemli bir eser olan

- 4) Sibt ibn el-Cevzî, Mir'atu'z-Zaman, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, No. 2134, XI, 238b; Sr., 223a.; M.A. Köymen, Alp Arslan zamanı Selçuklu Saray teşkilatı ve hayatı, Ankara Üniv. D.T.C. Fakültesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1966, C. IV, S. 6-7. s. 66.
- 5) A.U. Pope, Foliate patterns on the Alp Arslan salver, *Bulletin of the American Institute for persian Art and Archaeology*, II, No. 2, (1935) s. 75-78. Balis şehrinde M.G. Salles — M. Eustache de Lorey tarafından yapılan kazılarda bulunan stuko süslemeli evlerden bahsedilmektedir. Bu stukolardaki yaprak şekillerinin deseni çizilerek gösterilmekte ve Alp Arslan'ın kızlarının birinin bu şehirde oturmuş olduğundan bahsedilmektedir.
- 6) B. Farès, *Le Livre de la Thériaque*, Art Islamique II, Le Caire, 1953.

H. 460 (1067-68) tarihli I. Karagan kümbetinin içindeki freslerde görülen kuş figürleri ile tepsideki kuşlar arasındaki duruş benzerlikleri bu devirdeki figür zevkinin ortak belirtisidir⁽⁷⁾.

Harari koleksiyonunda bulunan (23.5 cm.) boyutunda gümüşten yapılmış bir gülsuyu şişesi 11-12. yüzyıla tarihlendirilir. Bu çok zarif madenî eserde gayet ince işlenmiş, çizilerek oyulmuş, başlarını arkaya çevirmiş çifte kuş figürleri ve kanadı iki rûmî ile biten uzun kulaklı bir hayvan bulunur. Zemindeki şişenin yuvarlak gövdesi boyunca devam eden kıvrık dal sistemi vardır ve boşluklar ince spirallerle dolgulanmıştır (Resim 7). Ayrıca kabın bazı yerleri yaldızlanmış ve oyuk kısımlar koyu renk bir macunla (Niello) doldurulmuş ve figürler parlak olarak daha kuvvetle belirtilmiştir. Teknik olarak Alp Arslan tepsisinin daha gelişmiş bir örneğini ortaya koyar. Sultan Alp Arslan'a hediye edilen bu tepsi tarihi önemi yanında, Türk maden sanatında bir gelişmenin başlangıcı olması bakımından da ayrı bir değer taşır. Devri için bu kadar önemli olan bu eserin ancak Karahanlı ve Gazneli sanatına aşina bir Hâtun tarafından yaptırılarak Sultan'a hediye edilmiş olması gerekir.

7) D. Stronach — T.C. Young Jr. Three Seljuq tomb towers, *IRAN, Journal of the British Institute of Persian Studies*, IV, London 1966, s. 11-12, Res. XIVd, XVd, XVe

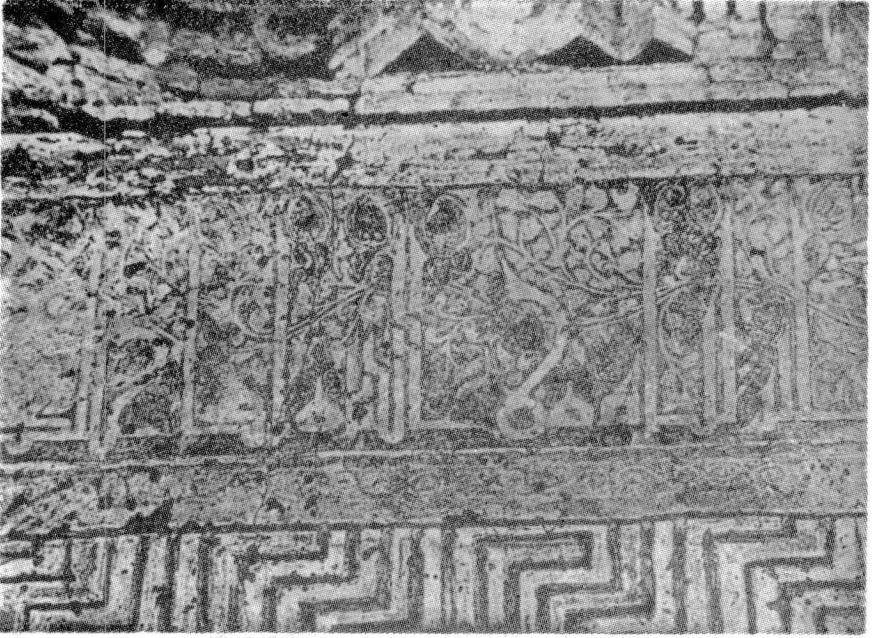
Resim 1. Sultan Alp Arslan'a hediye edilen gümüş tepsi. Boston, Museum of Fine Arts.

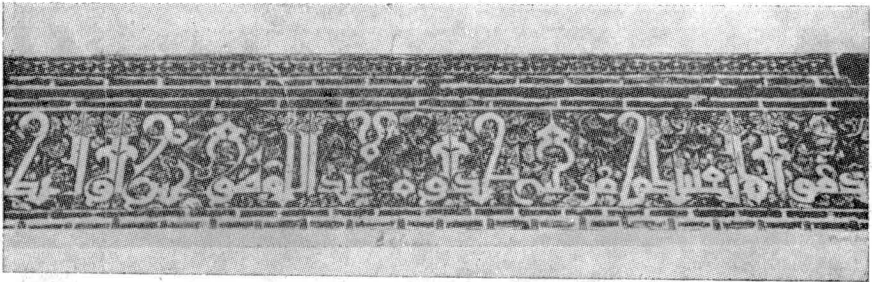
Resim 2. Kitabenin genel görünüşü.

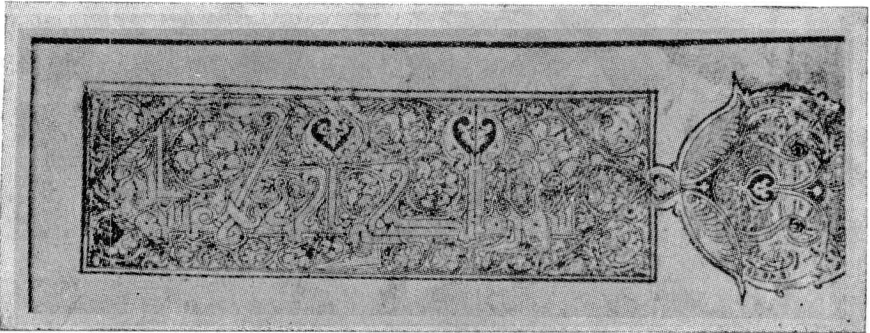
Resim 3. Tepsinin ortasındaki süsleme.

Resim 4. Sengbest, Aslan Cazip türbesinden kalem işi kitabe.

Resim 5. Kazvin'de Mescid-i Cuma'nın stuko kitabesi.

Resim 6 a. 11-12. yüzyıl kitap süslemelerinden.

Resim 6 b. 11-12. yüzyıl kitap süslemelerinden.

Resim 7. Gümüş Gülsuyu şişesi. Harari koleksiyonundan.